

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI

OLIIY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI

MIRZO ULUG‘BEK NOMIDAGI

O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI

IQTISODIYOT FAKULTETI

“Iqtisodiyot nazariyasi” fanidan

REFERAT

**MAVZU. BOZOR IQTISODIYOTINING MAZMUNI VA ASOSIY
BELGILARI. BOZOR VA UNING TUZILISHI**

Qabul qildi: *.katta o‘qituvchi Rayxonov U*

Topshirdi: *Usmonova G*

Toshkent – 2014 y.

REJA:

- 1. Bozor iqtisodiyotining mazmuni va uning asosiy belgilari.**
- 2. Bozor Iqtisodiyotida doimiy va asosiy muammolarning hal qilinishi.**
- 3. Bozor iqtisodiyotining afzalliklari va ziddiyatlari.**
- 4. Bozor tushunchasi va bozorning vazifalari.**
- 5. Bozorning turlari va tuzilishi.**
- 6. Bozor infratuzilmasi va uning unsurlari.**

Bozor iqtisodiyotining mazmuni va uning asosiy belgilari

Hozirgi davrda bozor Iqtisodiyoti dunyoning ko'pchilik mamlakatlari uchun xos bo'lib, u turli mamlakatlarda har xil darajada va o'ziga xos xususiyatlar bilan amal qilmoqda va rivojlanmoqda. Bu Iqtisodiyotning amal qilish mexanizmi ko'plab asrlar davomida tarkib topib, shakllanib, hozirgi davrda madaniylashgan shaklni kasb etdi va ko'pgina mamlakatlarda hukmron Iqtisodiy tizimga aylandi. Mazkur Iqtisodiyotning barqarorligi shu bilan tushuntiriladiki, uzoq davrli Iqtisodiy evolyutsiya davomida uning amal qilishining asosiy klassik qoidalari saqlanib qoldi.

Xususiy mulkchilikning kelib chiqishi va ijtimoiy mehnat taqsimoti bozor iqtisodiyotining kelib chiqishi va mavjud bo'lishi uchun umumiy sharoiti bo'lib hisoblanadi. Xususiy mulkchilik va mehnat taqsimoti ijtimoiy xo'jalikning tovar shaklini taqozo qiladi, tovar ishlab chiqarishning mavjud bo'lishi o'z-o'zidan pul muomalasi, ayirboshlash, taqsimlash va iste'molning bozorli xususiyatini ko'zda tutadi. Tovar ishlab chiqarishning rivojlanishi bozor Iqtisodiyoti taraqqiyotining asosini tashkil etadi.

Bozor Iqtisodiyoti — bu tovar ishlab chiqarish, ayirboshlash va pul muomalasi qonun-qoidalari asosida tashkil etiladigan va boshqariladigan Iqtisodiy tizimdir. Bunday Iqtisodiyot erkin tovar — pul munosabatlariga asoslanadi, uning negizida tovar va pulning turli shakllardagi harakati yotadi, Iqtisodiy monopolizmni inkor etadi. Hozirgi zamon Iqtisodiy nazariyalarda bozor Iqtisodiyoti deganda bozor xo'jaligi sub'ektlari Iqtisodiy xatti-harakatlarining erkin, mustaqil ravishda yuz berishi va ularning tovar pul mexanizmi orqali bir-biriga bog'lanib muvofiqlashuvi tushuniladi. Bozor Iqtisodiyotida bozor aloqalari butun tizimni, uning hamma bosqichlarini ishlab chiqish, ayirboshlash, taqsimlash va iste'mol jarayonlarini, hamda Iqtisodiy munosabatlarning barcha sub'ektlarini qamrab oladi.

Bozor Iqtisodiyoti sub'ektlari tarkibiga tadbirkorlar ham, o'z mehnatini sotuvchi ishchilar ham, pirovard iste'molchilar, ssuda kapitali egalari va qimmatli qog'ozlar egalari ham kiradi. Odatda, bozor xo'jaligining barcha asosiy sub'ektlari uchta guruhga bo'linadi: uy xo'jaliklari, korxonalar (tadbirkorlik sektori) va davlat.

Uy xo'jaliklari — Iqtisodiyotning iste'molchilik sohasida faoliyat qiluvchi asosiy tarkibiy birlik. Uy xo'jaliklari doirasida moddiy ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalarida yaratilgan tovar va xizmatlar iste'mol qilinadi. Bozor Iqtisodiyotida uy xo'jaliklari mulkdor va ishlab chiqarish omillarini etkazib byeruvchilar hisoblanadi. Iqtisodiy resurslarni sotishdan olingan pul daromadlari shaxsiy ehtiyojni qondirish uchun sarflanadi.

Tadbirkorlik sektori – bu daromad (foyda) olish maqsadida amal qiluvchi Iqtisodiyotning birlamchi bo'g'inlaridir. U ish yuritish uchun o'z kapitalini yoki qarz olingan kapitalni ishga solishni taqozo etadi, bu kapitaldan olingan daromad ishlab chiqarish faoliyatini kengaytirish uchun sarflanadi. Tadbirkorlar tovar xo'jaligida tovar va xizmatlarni etkazib byeradi.

Davlat — foyda olishni maqsad qilib qo'ymagan, asosan Iqtisodiyotni tartibga solish vazifasini amalga oshiradigan, har xil byudjet tashkilotlari va muassasalari sifatida namoyon bo'ladi.

Har qanday bozor Iqtisodiyotini tartibga solish mexanizmi asosan to'rtta tarkibiy qismdan iborat bo'ladi: narx, talab va taklif hamda raqobat.

Narxlar nisbati o'zgarib turadi, shuning uchun narx, ishlab chiqaruvchi uchun ishlab chiqarish hajmining o'zgarishi zarurligini aniqlashda yo'l ko'rsatkich bo'lib xizmat qiladi. Talab va taklif hamda raqobatchilik muhitidagi o'zgarishlar, o'z navbatida, narxlardagi o'zgarishlarni keltirib chiqaradi.

Bozor iqtisodiyotining muhim va umumiy belgilari quyidagilardan iborat:

turli shakllardagi mulkchilikning mavjud bo'lishi va unda xususiy mulkchilikning ustun turishi;

tadbirkorlik va tanlov erkinligi;

raqobat kurashning mavjudligi;

davlatning Iqtisodiyotga cheklangan holda aralashuvi;

korxona va firmalarning ichki va tashqi shart-sharoitlar o'zgarishlariga moslashuvchanligi.

Bozor iqtisodiyotining bu belgilari uning hamma bosqichlari uchun umumiydir. Lekin bozor iqtisodiyotining mazmuni va belgilari haqida gap borganda bu Iqtisodiyotning tarixda tarkib topgan ikki turini bir-biridan farq qila bilish zarurdir. Uning birinchi ko'rinishi uzoq vaqt davomida shakllanib, g'arbdagi rivojlangan mamlakatlarda XIX asrning oxirlarigacha davom etib keldi. U Iqtisodiy adabiyotlarda klassik yoki sof bozor Iqtisodiyoti deb nom oldi. Uning asosiy belgilari: a) xususiy mulkchilikka asoslangan holda Iqtisodiy faoliyat yuritish; b) kapital va ishlab chiqarishning korxona miqyosida umumlashganligi; v) tadbirkorlar, ishchilar, ishlab chiqaruvchi va iste'molchilarning shaxsiy erkinligi; g) tadbirkorlarning yuqori foyda olish uchun kurashlari; d) Iqtisodiyotning talab va taklif, erkin bozor narxsi va raqobat kurashlari asosida tartiblanishi; e) aholining ijtimoiy himoya qilinmasligi, ishsizlikning va aholi ijtimoiy tabaqalashuvining kuchayishi.

Bozor iqtisodiyotining ikkinchi ko'rinishi hozirgi zamon rivojlangan bozor Iqtisodiyoti deb atalib, XIX asrning oxiri va XX asr boshlaridan buyon amal qiladi. Uning asosiy belgilari:

a) mulkchilikning turli shakllariga ya'ni, xususiy, davlat, jamoa, aralash va boshqa mulk shakllariga asoslanib Iqtisodiy va tadbirkorlik faoliyati yuritilishi;

b) kapital va ishlab chiqarishning yuqori darajada umumlashganligi, mulkning bir qismi yirik monopoliyalar va davlat qo'lida to'planib, milliy va xalqaro miqyosda umumlashganligi;

v) Iqtisodiyotni tartibga solishda davlatning faol ishtiroki. Bunda davlat fan-texnika taraqqiyoti va boshqa omillarni hisobga olib, turli Iqtisodiy tadbirlarni, rivojlanish istiqbolini aniqlash, turli sohalar va tarmoqlar o'rtasidagi nisbatlarni tartibga solish chora-tadbirlarini belgilash vazifalarini bajaradi;

g) xo'jaliklarni yuritishda reja usulidan foydalanishning kuchayishi (biznes rejasi, marketing tizimi orqali boshqarish);

d) ijtimoiy himoyaning kuchayishi. Bunda turli xil davlatga, jamoalar va xususiy kishilarga tegishli ijtimoiy ta'minot va ijtimoiy sug'urta fondlarining vujudga kelishi.

Bu har ikkala turda bozor iqtisodiyotining asosiy belgilari va xususiyatlari saqlanib qoladi, ularda tovar va pulning harakati, ularning qonun-qoidalari rivojlanish uchun negiz va shart-sharoit bo'lib xizmat qiladi.

Bozor Iqtisodiyotida yuqorida tilga olingan belgi va tartiblar bilan birga, barcha hozirgi zamon Iqtisodiy tizimlariga xos bo'lgan bir qator shart-sharoitlar bo'lishi taqozo qilinadi. Bular quyidagilar: ilg'or texnologiya va yangi texnik vositalardan keng miqyosda foydalanish; ishlab chiqarishning ixtisoslashishi.

Prezident I.Karimov Oliy Majlis Qonunchilik palatasining birinchi yig'ilishida so'zlagan nutqi hamda Oliy Majlis Qonunchilik palatasi va Senatining qo'shma majlisidagi ma'ruzasida 2005 yilda Iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning eng muhim ustivor vazifalarini sanab o'tdi birinchi vazifa bevosita bozor iqtisodiyotigategishli bo'lib u quyidagicha:

Bozor islohotlarini chuqurlashtirish va Iqtisodiyotni yanada erkinlashtirish.

1. Mamlakatni modyernizatsiya qilish va aholiga munosib turmush sharoitini yaratib byerish.
2. Eski ma'muriy-taqsimot tizimi qoliplaridan voz kechish.
3. Davlatning Iqtisodiyotga aralashuvini yanada cheklash.
4. Erkin tadbirkorlik faoliyati uchun amaliy kafolatlarni ta'minlash.
5. Iqtisodiyot va biznesni barqaror rivojlantirish.
6. To'laqonli bozor infratuzilmasini shakllantirish yo'lidagi mavjud g'ov-to'siqlarni bartaraf etish.

Bozor Iqtisodiyotida doimiy va asosiy muammolarning hal qilinishi.

Bozor iqtisodiyotigayo'l tutgan har qanday mamlakat bu Iqtisodiyotning qanday amal qilishini tushunib olish va oldiga qo'ygan vazifalarni muvaffaqiyatli hal qilish uchun Iqtisodiyotning umumiy muammolari bo'lgan bir qator savollarga javob topishi zarur.

Nima ishlab chiqarish zarur? va qancha ishlab chiqarish zarur?

Qanday ishlab chiqarish zarur?

Kim uchun ishlab chiqarish zarur? - kabi savollar shular jumlasidandir.

Biz "Ishlab chiqarish jarayoni" mavzusida bu savollarni qo'yib, unda taraqqiyotning hamma bosqichlariga hos bo'lgan umumiy javobni byergan edik. Agar ularni lo'nda qilib takrorlaydigan bo'lsak,

Aholi ehtiyoji uchun zarur turda va miqdorda tovar va xizmat ishlab chiqarish;

Mavjud resurslardan foydalanib, yangi texnika va texnologiya asosida ishlab chiqarish;

Aholi iste'moli uchun ishlab chiqarish deb javob byerish mumkin.

Lekin bozor Iqtisodiyoti davrida bu savollarga o'zgacha javob byeriladi. Bu javoblar bozor iqtisodiyotining o'ziga xos tarixiy xarakteridan kelib chiqadi.

Nima va qancha ishlab chiqarish zarurligi bozor Iqtisodiyoti sharoitida eng avvalo Iqtisodiy resurslar bilan ta'minlanish darajasiga, talab va taklif nisbatiga bog'liq. Bunda mavjud bo'lgan resurslar qanday hajmda band qilinishi yoki qaysi qismi ishlab chiqarish jarayonida foydalanishi ham hisobga olinishi lozim.

Nima ishlab chiqarish zarur, degan savolga javob byerishda korxona zarar ko'rmaslik va foyda olish uchun intilish qoidasiga amal qilishni hisobga olib xulosa chiqarishimiz zarur. SHu bilan birga tovar va xizmatlarning qanday to'plami jamiyatning moddiy ehtiyojlarini to'la qondirilishi e'tiborga olinishi

kerak. Bozor Iqtisodiyoti sharoitida faqat foyda keltirishi mumkin bo'lgan tovarlar ishlab chiqariladi, va xizmatlar ko'rsatiladi zarar keltiradigan tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarilmaydi. Bunda foyda olish yoki olmaslikni ikki narsa o'rtasidagi nisbat aniqlaydi:

Korxona o'z tovarini sotishdan oladigan umumiy pul daromadi.

Uning ishlab chiqarishga qilingan umumiy xarajati.

Umumiy daromad tovar narxsi sotilgan tovar miqdoriga ko'paytirish orqali hisoblanadi. Umumiy xarajatlar har bir resurslar narxsini uni ishlab chiqarishda foydalangan miqdoriga ko'paytirish va keyin har bir resurs sarflarini qo'shishi bilan hisoblanadi.

Ishlab chiqarish uchun resurslarning zarur miqdorini sotib olish va o'z ixtiyorida saqlash uchun qilinadigan xarajatlar Iqtisodiy xarajatlar deyiladi. Bu resurslarning har biriga xarajatlar, ya'ni resurslarning narxi resurslar bozorida talab va taklifning nisbati bilan aniqlanadi. Bu yerda shuni alohida ta'kidlash lozimki, tadbirkorlik layoqati ham, yer, ishchi kuchi va kapital kabi o'z narxiga ega. SHu sababli ishlab chiqarish xarajatlariga nafaqat ish haqi, mukofot, kapital uchun foiz va yer uchun renta to'lovlari, balki tadbirkorlarga qandaydir tovarni ishlab chiqarishni tashkil qilish va bu ishlab chiqarish jarayonida barcha boshqa resurslarni birlashtirish vazifasini bajargani uchun oladigan foyda ham kirishi kerak. Tadbirkorga bu vazifalarni bajargani uchun oladigan foydali me'yoriy foyda deyiladi. Demak, mahsulot shunday holda ishlab chiqariladiki, qachonki uni sotishdan keladigan umumiy daromad etarli darajada yuqori bo'lib ish haqi, foiz, soliq, renta to'lash va me'yoriy foyda olish uchun etarli bo'lsin. Agar mahsulot sotishdan olinadigan umumiy daromad, me'yoriy foydani ham o'z ichiga oladigan barcha ishlab chiqarish xarajatlaridan ortiq bo'lsa, bu ortiqcha summa barcha taxlikalarni o'z zimmasiga olib va korxonada ishlab chiqarishning bosh tashkilotchisi vazifasini bajaruvchi shaxs rolida chiquvchi tadbirkor qo'lida to'planib boradi. Ko'rsatib o'tilgan umumiy daromadning barcha ishlab chiqarish xarajatlaridan ortiqcha summasi, sof yoki Iqtisodiy foyda deyiladi. U Iqtisodiy

xarajatlar tarkibiga kirmaydi, chunki korxona uni tadbirkorlik qobiliyatini sotib olish uchun sarflamaydi.

Iqtisodiy (sof) foyda oluvchi tarmoqda kengayib boruvchi tarmoqqa aylanib borish tamoyili mavjud bo'ladi, chunki ortiqcha ustama foyda kam foydali tarmoqlardan yangi korxonalarni jalb qiladi. Ammo tarmoqda yangi ishlab chiqaruvchilarning paydo bo'lishi o'z-o'zini cheklovchi jarayon hi-soblanadi. Chunki tarmoqqa yangi korxonalarning kirib kelishi bilan uning mahsuloti taklifi bozor talabiga nisbatan o'sadi. Bu asta-sekin mazkur mahsulotning bozor narxsini pasaytiradi. Vaqt o'tishi bilan narx o'z darajasiga etmaydi va Iqtisodiy foyda yo'qoladi. Boshqacha aytganda, raqobat bu foydani yo'qqa chiqaradi. Iqtisodiy foyda nolga teng bo'lganda, bozor talabi va taklifining bunday nisbati, bu tarmoq mahsulotining umumiy miqdorini aniqlaydi. SHu vaziyatda tarmoq o'zining "ishlab chiqarish muvozanatli hajmiga" etadi. Bozor talabi yoki taklifida yangi o'zgarishlar ro'y byermaguncha bu muvozanat buzilmaydi. O'z-o'zidan aniqki, tarmoq zarar ko'rganda korxona bunday tarmoqda qatnashishga qiziqmaydi. Aksincha, vaqti kelib tarmoqdagi mavjud bo'lgan korxona o'zining faoliyatini to'xtatgan yoki ancha yuqori foyda keltiruvchi boshqa tarmoqqa o'tgan bo'lur edi. Ammo bunday holda zarar ko'rgan tarmoq mahsulotining bozor taklifi bozor talabiga nisbatan qisqaradi va shu bilan mahsulotning narxsi zarar yo'qolguncha yana osha boshlaydi. Natijada tarmoq o'zining ishlab chiqarish hajmini qayta tiklaydi va barqarorlashtiradi.

Ishlab chiqariladigan mahsulot turi va miqdorini aniqlashda iste'molchi talabining alohida muhim rolini ta'kidlash lozim. Iste'molchilar pul daromadlarini sarflash orqali tovarlar bozoriga talab bildiradi. Agar bunday talab bildirish etarli darajada ko'p miqdorda to'plansa, korxona shu mahsulotni ishlab chiqarishga tayyor bo'ladi. Iste'molchi talabining ko'payishi, bu mahsulotni ishlab chiqaruvchi tarmoq uchun Iqtisodiy foyda bildiradi. Iste'molchi talabining qisqarishi korxonaning zarar ko'rishiga va vaqti kelib qiyin ahvolga tushib qolgan tarmoqning qisqarishiga olib keladi. Qisqasi iste'molchining talabi korxonaning

qaysi mahsuloti foyda keltiruvchi ishlab chiqarish bo'lib qolish masalasini hal qilishida muhim rol o'ynaydi.

Bir mahsulotning foyda va boshqasining zarar keltirishini taqozo qiluvchi talabni iste'molchi hal qilishi, korxonaning nima ishlab chiqarish masalasini erkin tanlashini cheklashligini ko'rib chiqdik.

Korxona ishlab chiqarish uchun mahsulot tanlashda iste'molchi talabini hisobga olishi zarur.

Bu aytilganlar ko'p darajada resurslarni etkazib byeruvchilarga ham taalluqli. Resurslarga talab - bu hosila talab, ya'ni ishlab chiqarish resurslarini taqozo qiluvchi tovarlar va xizmatlarga talabdan kelib chiqadi. Resurslarni etkazib byeruvchi o'zining mehnat va moddiy resurslarini sotishdan oladigan daromadlarini yuqori darajaga etkazishga intilishida bozor tizimining talabidan kelib chiqishi shubhasiz. Faqat iste'molchi talabiga mos bo'lgan tovarlarni ishlab chiqaruvchi korxonalar foyda olib ishlashi mumkin va shu korxonalar resurslarga talab ko'rsatadi.

Qisqasi, iste'molchi o'zining maqbul ko'rishini mahsulotlar bozoriga bildiriladigan talab shaklida namoyon qiladi. Ishlab chiqaruvchilar va resurslarni etkazib byeruvchilar o'zlarining manfaatlarini ta'minlash uchun shu talabga mos ravishda, ya'ni yuqori foyda olish uchun pul to'lash qobiliyatiga ega bo'lgan iste'molchilarga zarur bo'lgan miqdorda va turda ishlab chiqaradi va etkazib byeradi.

Bozor tizimi puldor iste'molchining xoxishini, korxonalar talabini hisobga oladi va ular uchun ishlab chiqaradi va resurslarni etkazib byeruvchilarga uzatadi va ulardan tegishli javob olishga erishadi.

Qanday ishlab chiqaradi yoki u qanday tashkil qilinadi? - degan savolga ham bozor Iqtisodiyoti sharoitida o'ziga hos javob bo'ladi. Bunda uchta uzviy bog'liq masalaga e'tibor byeriladi:

alohida tarmoqlar o'rtasida resurslar qanday taqsimlanishiga
ishlab chiqarishni qanday korxonalar amalga oshira olishiga

har bir korxona resurslarning qanday uyg'unlashuvini va qanday texnologiyani qabul qilinishiga.

Bozor tizimi, resurslarni, avvalo mahsulotlariga iste'molchi ancha yuqori talab bildiradigan va bu mahsulotlarni ishlab chiqarish foyda keltiradigan tarmoqlarga yo'naltiradi. Foyda byermaydigan tarmoqlar resurslardan mahrum bo'ladi.

Bozor Iqtisodiyotida ishlab chiqarishni qanday korxonalar amalga oshira oladi? Ishlab chiqarishga Iqtisodiy jihatdan ancha samarali texnologiyani qo'llashga intilsa va shunga layoqatli bo'lsa. Ancha samarali texnologiya Iqtisodiy samaradorlik bilan xarakterlanadi. Iqtisodiy samaradorlik quyidagilarga bog'liq: mavjud texnologiyaga, ya'ni mahsulot ishlab chiqarishni ta'minlovchi resurslarning muqobil uyg'unlashuviga yoki ishlab chiqarish omillariga, resurslarning narxlariga. Boshqacha aytganda, Iqtisodiy samaradorlik mahsulotning mavjud hajmini resurslardan eng kam xarajat qilib olishni bildiradi.

Bozor Iqtisodiyoti o'zgaruvchan bo'ladi: iste'molchilar, ishlab chiqarish texnologiyasi, etkazib byeriladigan resurslar tarkibi o'zgarishiga mos ravishda o'zgaradi. Resurslarni taqsimlashning bugungi kunda ancha samarali bo'lgan tizimi, vaqt o'tishi bilan iste'molchi didining o'zgarishi, ishlab chiqarish yangi texnologiyasining yaratilishi va taklif qilingan resurslar tarkibining qayta o'zgarishi oqibatida eskirishi va samarasiz bo'lib qolishi mumkin. Bozor Iqtisodiyoti, bu o'zgarishlarga moslashishiga layoqatlimi?

Iste'molchi dididagi o'zgarishlarning mahsulot narxsi va foydaga ta'siri, bir tarmoqni qisqartirish va boshqasini kengaytirishni taqozo qiladi. Bu o'zgartirish resurslar bozori orqali amalga oshiriladi, chunki kengayib boruvchi tarmoq resurslarga ko'proq talab bildirsa, qisqarib boruvchi tarmoq ularga talabni kamaytiradi. Buning natijasida vujudga keluvchi resurs narxlarining o'zgarishi, resurslarni qisqaruvchi tarmoqlardan kengayuvchi tarmoqlarga qayta taqsimlaydi.

Demak, bozor tizimi texnologiyaning o'zgarishi va har xil resurslarga taklif tarkibidagi o'zgarishlarga moslashadi.

Bozor Iqtisodiyoti so'zsiz texnika taraqqiyoti uchun rag'bat yaratadi. Ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirishga olib keluvchi texnologiyani birinchi qo'llash, korxonaning o'z raqobatchilari oldidagi vaqtinchalik ustunligini ta'minlaydi. Ishlab chiqarish xarajatlarining pasayishi korxonaning Iqtisodiy foyda olishini bildiradi. Bundan tashqari, bozor tizimi yangi texnologiyaning tez tarqalishi uchun sharoit ham yaratadi. SHunday qilib, bozor Iqtisodi sharoitida har bir korxona yuqori foyda byerishi mumkin bo'lgan texnika va texnologiya yordamida ishlab chiqaradilar.

Qisqacha xulosa qilib aytadigan bo'lsak bozor Iqtisodiyoti sharoitida:

a) foyda byeradigan tovarlar va xizmatlar ishlab chiqariladi.

b) puli bor, yuqori foyda olish imkonini byeradigan xaridorlar uchun ishlab chiqariladi.

v) yuqori foyda olishni ta'minlaydigan texnika va texnologiya yordamida ishlab chiqariladi.

Bozor iqtisodiyotining afzalliklari va ziddiyatlari.

Bozor iqtisodiyotining afzalliklari bizning oldingi bayon qilgan tahlillarimizdan va fikrlarimizdan ma'lumdir. Bu tahlillardan uchtasi ayniqsa e'tiborga loyiq.

1) Resurslarni taqsimlashning samaradorligi. Bozor tizimi resurslarni samarali taqsimlashga yordam byeradi. Buning mazmuni shuki, raqobatli bozor tizimi resurslarni jamiyatga eng zarur bo'lgan tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarishga yo'naltiradi. U ishlab chiqarish uchun resurslarni uyg'unlashtirishning ancha samarali usullarini va ishlab chiqarishga yangi, ancha samarali texnologiyani qo'llashni taqozo etadi. Qisqasi, bozor tizimi shaxsiy manfaatni shunday tartibda boshqaradiki, u jamiyat uchun mavjud resurslardan zarur tovarlarni talab darajasidagi miqdorda ishlab chiqarishni ta'minlaydi.

2) Erkinlik – bozor Iqtisodiyoti tizimining muhim afzalliklaridan biri shundaki, u shaxsiy erkinlik roliga ustivorlik byeradi. Ko'plab ayrim shaxslar va korxonalar Iqtisodiy faoliyatini uyg'unlashtirish tashkil qilishning asosiy

muammolaridan biridir. Bunday uyg'unlashtirishni amalga oshirishning ikki usuli mavjud. Biri — markazdan boshqarish va majbur qilish tadbirlarini qo'llash; ikkinchisi – bozor tizimi vositasi orqali ixtiyoriy hamkorlik. Faqat bozor tizimigina Iqtisodiy faoliyatni majbur qilmasdan uyg'unlashtirishga layoqatlidir. Bozor Iqtisodiyoti tadbirkorlik va tanlash erkinligini namoyish qiladi, xususan shu asosda u muvaffaqiyatga erishadi.

3) Bozor iqtisodiyotining yana bir afzalligi shundaki, bunda har bir shaxs, korxona, firma va korporatsiyalar tinimsiz harakatda va izlanishda bo'lishadi. Chunki xo'jasizlik, susqashlik, beg'amlik har qanday xo'jalik tizimini xonavayron qilishga olib keladi. Jismoniy va yuridik shaxslar raqobatga bardosh berish, doimiy ravishda foyda olishni ta'minlash uchun kurashadi. Natijada bozor Iqtisodiyoti million-million kishilarni xarakatga soladi, ularni boqimandalik kayfiyatidan qutqaradi.

Bozor iqtisodiyotining ziddiyatlari - Bozor Iqtisodiyoti o'zining bosh nazorat mexanizmi — raqobatning kuchsizlanishiga yo'l qo'yadi va hatto buni rag'batlantiradi. Bunday Iqtisodiyotda raqobat kuchsizlanishining ikkita asosiy manbai mavjud.

Bozor Iqtisodiyotidagi erkin muhitda tadbirkorlar foyda ketidan quvib va o'z Iqtisodiy mavqeini yaxshilashga intilib, raqobatning cheklangan yo'lidan ozod bo'lishga harakat qiladilar. Firmalarning qo'shilib ketishi, kompaniyalarning xufyona kelishuvi, shafqatsiz raqobat — bularning hammasi raqobatning kuchsizlanishi va uning tartibga soluvchilik ta'sirining pasayib borishiga olib keladi.

Bozor tizimi rag'batlantiradigan texnika taraqqiyoti ham raqobatning zaiflashishiga olib keladi. Eng yangi texnologiya, odatda: a) juda katta miqdordagi real kapitaldan foydalanishni; b) yirik bozorlar bo'lishini; v) kompleksli, markazlashgan va qat'iyon bir butun bo'lib birlashgan bozorning tarkib topishi; g) boy va ishonchli xom-ashyo manbalarini talab qiladi. Bunday texnologiya bozorning hajmiga nisbatan keng miqyosdagi hisoblanuvchi ishlab chiqaruvchilar mavjud bo'lishi zarurligini bildiradi. Boshqacha aytganda, eng yangi texnologiyani

qo'llash asosida ishlab chiqarishning eng yuqori samaradorligiga erishish, ko'pincha ko'p miqdordagi mayda firmalar emas, uncha ko'p bo'lmagan yirik ishlab chiqaruvchilar mavjud bo'lishini taqozo qiladi.

Bozor tizimi jamiyatni ehtiyoji yuqori bo'lgan tovarlar bilan ta'minlashiga ham kafolat byermaydi. Raqobatning kuchsizlanib borishi iste'molchining erkinligiga ham putur etkazadi. Bozor tizimi o'zining iste'molchining xohishiga ancha mos keluvchi resurslarni taqsimlash layoqatini ham yo'qotib borishi mumkin.

Bozor Iqtisodiyotning navbatdagi ziddiyati jamiyat a'zolari daromadlaridagi tengsizlikning kuchayib borishi va aholining tabaqalanishi bilan bog'liq. Bunday Iqtisodiyot har qanday yuksak darajada rivojlanmasin daromadlar tengsizligini bartaraf qila olmaydi, faqat uni ma'lum darajada yumshatish mumkin.

Bozor iqtisodiyotining umumiy e'tirof qilingan kamchiliklaridan biri - shundan iboratki, u ijtimoiy iste'mol qilinadigan ne'matlar va xizmatlarni ishlab chiqarib bozorga taklif qilishga qodir emas. SHu sababli jamiyat a'zolarini bunday ne'matlar va xizmatlar bilan ta'minlash davlat zimmasida bo'ladi.

Tovarlar hajmi bilan pul massasi o'rtasidagi ro'y byerib turadigan nomuvofiqlikni bartaraf eta olmasligi ham bozor iqtisodiyotining ziddiyati hisoblanadi va bu - pulning qarsizlanishi - inflyatsiya bilan birga boradi.

Bozor tushunchasi va bozorning vazifalari.

Bozor tushunchasi bozor iqtisodiyotining markaziy kategoriyasi bo'lib, Iqtisodiyot nazariyasida ham, xo'jalik yuritish amaliyotida ham, barcha mamlakatlar tajribasida ham qo'llaniladigan, ilmiy-amaliy tushunchadir. Bu tushuncha yuzaki qaraganda oddiy tushunchaga o'xshab ko'rinadi, ayrimlar bozorni tovarlar sotiladigan va xarid qilinadigan joy deb o'ylashadi. Lekin uning ichki mazmuniga e'tibor byerilsa, u ko'p qirrali bo'lib, mazmuni o'zgaruvchan ekanligini, turli davrlarda turli ma'noni anglatishini bilib olish mumkin. Bozor tushunchasi tovar ayirboshlashning kelib chiqishi va rivojlanishi bilan bog'liq

bo'lib, u ibtidoiy jamoa tuzumining oxirlarida kelib chiqqan va dastlab tovar almashuv, tovar ayirboshlash joyi yoki maydoni degan mazmunni anglatgan.

Dastlab bozor ikki yoki bir necha qabilalarning a'zolari bir-birlari bilan tovar almashuv joyi sifatida namoyon bo'lgan bo'lsa, hunarmandchilikning rivojlanishi, shaharlarning kelib chiqishi bilan alohida maydonlar ajratilib, «bozor joyi» deb e'lon qilingan shu maydonda (joyda) kishilar oldi-sotdi qilishgan. Lekin hali u davrlarda tovar ayirboshlash T-T ko'rinishida, ya'ni bir tovarga boshqa tovarni ayirboshlash shaklida bo'lib, o'z tovarini boshqa tovarga ayirboshlashda vaqt va masofa bo'lmagan, birdaniga bir vaqtning o'zida o'sha joyda ayirbosh sodir bo'lgan. Lekin tovar ayirboshlash rivojlanib uning ziddiyatlari kuchayib borishi natijasida pulning kelib chiqishi bilan sotish va sotib olish ikki xil jarayonga bo'lingan va T-P-T ko'rinishida bo'la boshlagan. Endi tovarni sotish T-P va sotib olish P-T zamon va makon jihatdan bir bo'lmasligi mumkin. Chunki sotuvchi o'z tovarini bir joyda sotib pul qilib, boshqa vaqtda boshqa joyda kerakli tovarni sotib olishi mumkin. Pulning kelib chiqishi bilan savdogarlar, ya'ni tovarlarni ishlab chiqaruvchidan olib iste'molchiga, bir joydan olib ikkinchi joyga sotish bilan shug'ullanadigan maxsus guruhlar paydo bo'ldi.

Mehnat taqsimoti chuqurlashib yana bir soha, savdo sohasi vujudga keldi. Bu soha tovar pul harakatini tezlashtirish imkonini byerib, iste'molchi bilan ishlab chiqaruvchini bog'laydigan vositaga aylandi. Bunda ishlab chiqaruvchi bilan iste'molchi ham bir-birlari bilan uchrashishi shart bo'lmay qoldi. Ular savdogarlar-vositachilar orqali aloqa qilishlari mumkin bo'lib qoldi. Endi bozor tushunchasining mazmuni o'zgarib, yangi ma'no kasb etadi, ya'ni tovar-pul muomalasining yangi shakli sifatida namoyon bo'la boshladi. Oldi-sotdi jarayonida yangi o'ziga xos muhim tovar – ishchi kuchining paydo bo'lishi bilan bozor umumiy tus olib, uning mazmuni yanada kengaydi. Endilikda ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlarga emas, balki ishlab chiqarish vositalari va ishchi kuchi ham bozor jarayoni orqali o'tib, ishlab chiqarishga jalb etila boradigan ularning bir-biriga o'zaro ta'siri to'g'ridan-to'g'ri emas, balki bilvosita, bozor orqali sodir bo'ladigan bo'ldi.

SHunday qilib, hozirgi davrda bozor ishlab chiqaruvchilar bilan iste'molchilarning ko'p qirrali murakkab aloqalarini, ularning o'zaro bir-birlariga bo'lgan ta'sirini bog'laydigan bo'g'in, jamiyat taraqqiyotida modda almashuvini ta'minlaydigan jarayon sifatida shakllandi.

Bozorning asosiy belgilari sotuvchi va xaridorlarning o'zaro kelishuvi, ekvivalentlilik printsipli asosida ayirboshlash, sotuvchilarning xarajatlari qoplanib, foyda olishi va pul to'loviga qodir bo'lgan xaridorlarning talabini qondirish va raqobatchilikdan iboratdir. Bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan boshqa hamma mamlakatlardagi kabi bizning mamlakatimizda ham o'tish davri suronlarida ayrim adabiyotlarda bozor tushunchasiga engil-elpi qarab uning almisoqdan qolgan eski, bir tomonlama, hozir ma'nosini yo'qotgan ta'rifini ko'rsatish hollari uchramoqda. Turli kishilar tomonidan yozilgan maqola va kitoblarda bozorga turlicha ta'rif byerilib, u qizg'in munozaralarga sabab bo'lmoqda. Ayrim mualliflar bozorni sotuvchi va xaridorlar tartibsiz to'planib, juft-juft, to'p-to'p, guruh-guruh bo'lib oldi-sotdi qiladigan joy deb hisoblasalar, ayrimlari uni kishilarga rizqu ro'z ulashadigan fayzu barakatli, sirli dasturxon deb ataydilar.

Boshqa bir guruh mualliflar esa bozorni ishlab chiqaruvchi va iste'molchilarni, ayniqsa sodda dehqonlarni aldash evaziga yashaydigan va boyiydigan, aldamasa tura olmaydigan muttahaamlar, tarozidan uradigan qalloblar, birga olib o'nga sotadigan noinsof olib-sotarlar, firibgar vositachilar to'planadigan, kishilarni aldashning turli hiyla-nayranglari ishlatiladigan bir nopokiza makon sifatida ta'riflaydilar. Bu ta'riflar ma'lum darajada bozorning ijobiy yoki salbiy tomonlarini va uning oldi-sotdi qilish joyi ekanligini ifoda etsa-da, shu bilan birga unga tor doirada bir tomonlama, yuzaki qarash natijasi bo'lib, uning haqiqiy ichki mazmunini, vazifasini, tutgan o'rnini ochib byera olmaydi.

Bozor tovarlarni ishlab chiqarish va ayirboshlash, pulning vujudga kelishi, ularning rivojlanishi natijasida kelib chiqqan tarixiy tushuncha bo'lib, hozirgi davrda keng tarqalgan ob'ektiv Iqtisodiy jarayondir.

Bozor ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilar, sotuvchilar va xaridorlar o'rtasida pul orqali ayirboshlash (oldi-sotdi) jarayonida bo'ladigan Iqtisodiy

munosabatlar yig'indisidir. Bunda bozorning moddiy asosini joy emas, balki tovar va pulning harakati tashkil etadi. Bozor tushunchasi Iqtisodiyotning to'rtta fazasi (ishlab chiqarish, ayirboshlash, taqsimlash va iste'mol jarayonlari) dan faqat ayirboshlash jarayonidagi Iqtisodiy munosabatlarni o'z ichiga oladi. Bozorda hech qanday boylik yaratilmaydi, ishlab chiqarilmaydi, kishilarga baxt, rizqu ro'z ham ulashilmaydi, lekin unda turli mamlakatlarda, jumladan O'zbekistonda mavjud bo'lgan minglab korxonalarda ishlayotgan millionlab qo'li gul mehnatkashlar tomonidan yaratilgan tovar va xizmatlar, ko'chmas mulklar, Iqtisodiy resurslar, ishchi kuchi pulga sotiladi va sotib olinadi.

Unda oldi-sotdi jarayonidagi zarur bo'lgan xizmatlar bajariladi. Har bir jismoniy shaxs yoki korxona o'zi ishlab chiqargan tovar yoki xizmat turini sotadi va o'ziga kerakli bo'lgan yuzlab tovar turlarini sotib oladi. Bu oldi-sotdi jarayonida bozor sub'ektlari, ya'ni oldi-sotdi qilayotgan kishilar bir-birini ko'rmasliklari, tanimasliklari ham mumkin. Ular turli hujjatlar, shartnomalar, namunalarga binoan vositachi tashkilotlar orqali savdo qilishlari mumkin. Respublikamizda ishlab chiqarilayotgan paxta, pilla, oltin, mashina, traktor, stanok, samolyot, asbob-uskuna, o'g'it, urug' va boshqa yuzlab tovar va xizmatlarning o'z yaratilgan joyidan shartnomalarga binoan to'g'ridan-to'g'ri iste'molchilarga jo'natilishi fikrimizning dalili bo'lib, bozor alohida savdo-sotiq qiladigan joy deb tushunish to'g'ri emasligini ko'rsatadi. Undan tashqari tovar va xizmatlarni pul orqali oldi-sotdi qilish jarayonida ayrim shaxslar yoki korxonalar sarflangan mehnat va moddiy xarajatlarga nisbatan yuqori darajada ortiqcha foyda oladi, tez boyiydi, ularning ayrimlari esa foyda olish u yoqda tursin, qilgan sarf xarajatlarini ham qoplay olmay, katta zarar ko'radilar, sinib xonavayron bo'ladilar. 2000 yilda 139 ta korxona o'z faoliyatidan 1385,0 mln. so'm zarar ko'rganligi, bozorning yoppasiga baxt-saodat keltiruvchi afsonaviy joy emasligini yana bir bor isbotlaydi. Endi nima uchun bu bozorda kimlardir mehnat qilamasdan yoki sarflagan xarajatlariga nisbatan boshqalardan ortiqcha daromad oladi, boshqalari esa sarf xarajatlarini qoplay olmay, mehnatiga yarasha daromad qila olmaydilar, xonavayron bo'ladilar? - degan savol hammani qiziqtiradi. SHuni aytish lozimki, bozorda hech qanaqa ilohiy yoki afsonaviy kuch yo'q.

Aytilganlarning hammasi bozor munosabatlarining o'zidan kelib chiqadi. Bozorga sotishga chiqarilgan tovar va xizmatlar talabga nisbatan kam bo'lsa narxlar oshib ketadi, ayirboshlashning ekvivalentlik muvozanati buziladi, natijada tovarni sotuvchi me'yoridan ortiqcha daromad olib, tez boyiydi yoki aksincha, bozorda tovarlar miqdori talab miqdoridan oshib ketsa, narxlar pasayib ketib, sotuvchilar zarar ko'radilar. Buning ustiga ishlab chiqarish jarayonida sustkashlik, no'noqlik va xo'jasizlik yuz berib, ortiqcha xarajatlarga yo'l qo'yilgan bo'lsa, zarar yanada oshib ketadi, chunki bozor bunday ortiqcha behuda sarflarni hisobga olmaydi.

SHunday qilib, bozorda katta foyda olish yoki xonavayron bo'lish sababini tovarlarni ayirboshlash jarayonida kishilar o'rtasida yuz byeradigan munosabatlardan qidirib topish lozim ekan, savdo bo'layotgan joyda, bozor maydonida hech qanaqa sir-asror yo'q ekan. Oziq-ovqat va qishloq xo'jalik mahsulotlari do'koni, avtomobilga xizmat ko'rsatish stantsiyasi, benzin sotadigan joy, sanoat tovarlari do'koni, tijoratchilarning savdo shaxobchalari, turli xil supyermarketlar, yirik savdo markazlar va savdo yarmarkalari, ijtimoiy, xususiy ovqatlanish joylari bularning hammasi bozorning odatdagi ko'rinishlari bo'lib, u yerda ham yuqorida aytilgan munosabatlar sodir bo'ladi. Fond birjalari, chet el valyutalari bozori, don birjalari va auksionlar (kim oshdi savdosi) yuqori darajada rivojlangan bozorlar bo'lib, ularda sotuvchi va xaridorlar bir-biri bilan aktsiya, obligatsiya, milliy valyuta va qishloq xo'jalik mahsulotlari orqali bog'lanadi. Bozorning ayrim turlari sotuvchi va xaridorlar o'rtasidagi shaxsiy aloqa bilan farqlansa, boshqalarida ular hech qachon bir-birini ko'rmaydi yoki bilmaydi. SHunga muvofiq bozor aloqalari bevosita va bilvosita aloqalarga bo'linadi. Bularning har qanday turidan qat'iy nazar uning ishtirokchilari (sub'ektlari) fuqarolar (uy xo'jaliklari), turli xil korxonalar, firmalar va davlat tashkilotlaridir. Bozor sub'ektlari ikki guruhga – sotuvchi va xaridorlarga bo'linib, ular bozor munosabatlarining turli vazifalarini bajaradi. Sotuvchilar bozorga tovar va xizmatlarni taklif etadi, xaridorlar esa ularga talab bildiradi. Bozor o'z sub'ektlari manfaatini bir-biriga bog'lab, ularni muvofiqlashtiradi.

Bozorning asosiy vazifasi ishlab chiqaruvchilar tomonidan yaratilgan tovar va xizmatlarni, Iqtisodiy resurslarni iste'molchilarga etkazib byerishdan iboratdir. Bu yerda bozor ishlab chiqarish bilan iste'molni bir-biriga bog'laydi, ishlab chiqarilgan tovar yoki xizmat o'z iste'molchisini topadi. Bunda bozor vositachi bo'lib xizmat qiladi. Bozorda qiymat shakllari almashadi. U qiymatni tovar shaklidan pul shakliga aylantiradi. Individual mehnat sarflari sifatida chiqqan tovarlar bozor tomonidan tan olinsa, ijtimoiy mehnat sarfini namoyon qiladi va tovarning bozor qiymati hosil bo'ladi.

Bozor ayirboshlash kategoriyasi bo'lib, ishlab chiqarishning uzluksiz takrorlanib turishiga yordam byeradi. Ishlab chiqarish, yangidan boshlanishi uchun yaratilgan tovarlar sotilishi va ularning pulga aylanishi, puldan esa kerakli Iqtisodiy resurslar xarid qilinishi zarur. Bozor vositasida tovarni sotishdan tushgan mablag'lar hisobiga, ishlab chiqaruvchilar resurslar sotib olish yo'li bilan sarflangan ishlab chiqarish vositalari o'rnini qoplaydigan va ishlab chiqarishni kengaytirish uchun kerakli moddiy va mehnat resurslariga ega bo'ladilar. Bozor orqali resurslarning erkin harakati ta'minlanadi va ularning tarmoqlar o'rtasida taqsimlanishi ro'y byeradi. Iste'molchilar bozorda u yoki bu tovarga bo'lgan talabini bildiradi. Bozor bu talabni ishlab chiqaruvchilar va resurslarni etkazib byeruvchilarga uzatadi. Resurslar talab bildirgan tarmoqlar va sohalar o'rtasida taqsimlanib turadi.

Bozor Iqtisodiyotni tartibga solib turish vazifasini talab, taklif, raqobat va narxlar yordamida bajaradi. U o'zida talab va taklifni jamlab, bu bilan nimani, qancha miqdorda va qaysi vaqtda ishlab chiqarish kerakligini aniqlab byeradi. Bozor narx vositasida Iqtisodiy resurslarni tovarlarga talab kamaygan tarmoqlardan talab ortgan tarmoqlarga oqib kelishini ta'minlaydi.

Bozor turli xil vazifalarni bajarsa-da, ular o'zaro bog'liq va bir-birini taqozo qiladi. Bozorning mazmunini to'laroq tushunmoq uchun uning turlarini va ichki tuzilishini bilish zarur.

Bozorning turlari va tuzilishi.

Hozirgi davrdagi bozor murakkab tuzilishga egadir.

Bozorning ichki tuzilishi murakkab bo'lganligi sababli uni turkumlashga har xil mezonlar asos qilib olinadi. Bular bozorning etuklik darajasi, sotiladigan va sotib olinadigan mahsulot turi, bozor sub'ektlari xususiyatlari, bozor miqyosi, Iqtisodiy aloqalar xaraktyeri va boshqalar. Bozorning etuklik darajasiga qarab rivojlanmagan bozor, klassik (erkin) bozor, hozirgi zamon rivojlangan bozorlarga bo'linadi. Rivojlanmagan, shakllanayotgan bozor ko'proq, tasodifiy xaraktyerga ega bo'lib, unda tovarga–tovar ayirboshlash usuli (bartyer) ko'proq qo'llaniladi. Bozorning bu turi tarixan hali haqiqiy pul kelib chiqmagan davrga to'g'ri keladi. Lekin hozirgi davrda ham ayrim mamlakatlarda pul inqirozga uchrab, ijtimoiy ishonchni yo'qotgan, bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan davrlarda ham bu bozor amal qilishi mumkin. Erkin (klassik) bozor-tovar va xizmatlarning har bir turi bo'yicha juda ko'p ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilar, ya'ni sotuvchilar va sotib oluvchilardan iborat bo'lib, pul orqali ayirboshlash jarayonida ular o'rtasida erkin raqobat kelib chiqadi, narxlar talab va taklif o'rtasidagi nisbatga qarab erkin shakllanadi, raqobatning turli usullari qo'llaniladi, aholi va ishlab chiqaruvchilar keskin tabaqalanadi. Hozirgi zamon rivojlangan bozori — bunda davlat ham bozor ishtirokchisi bo'lib, bozor ancha tartiblashtiriladi va boshqariladi, turli xil birjalar va boshqa oldi-sotdi jarayoniga xizmat qiluvchi sohalar rivojlangan bo'ladi, raqobat kurashlari aholining tabaqalashuvi yumshatilib, ularning daromadlari darajasi o'rtasidagi farqlar kamayadi. Bozor hududiy jihatdan ham turlicha bo'lishi mumkin.

Bular mahalliy bozorlar (Toshkent bozori, Samarqand bozori, Urgut bozori, London bozori, N'yu-York bozori, Pekin bozori va boshqalar); milliy bozorlar (O'zbekiston bozori, Rossiya bozori, Ukraina bozori, Angliya bozori, Amerika bozori, Xitoy bozori va boshqalar); hududiy bozorlar (Markaziy Osiyo yoki Osiyo bozori, G'arbiy Evropa bozori) va nihoyat jahon bozori.

Sotiladigan va sotib olinadigan tovar, xizmat turiga ko'ra bozorlar quyidagi turlarga bo'linadi: iste'mol tovarlari va xizmatlari bozori, ishlab chiqarish vositalari va ishchi kuchi (resurslar) bozori, valyuta bozori va fond birjalari, ilmiy texnika kashfiyoti va ishlanmalar bozori.

Muomalaga chiqadigan sub'ektlarning xususiyatiga ko'ra ulgurji va chakana savdo to'g'risida gap yuritiladi. Chakana savdoda asosan sotib oluvchilar fuqarolar hisoblanadi. Tashkilot va muassasalar esa sotuvchi hisoblanadi. Ulgurji savdoda davlat tomonidan qishloq xo'jalik mahsulotlarini xarid qilish alohida o'rin tutadi. Bunda asosiy xaridor davlat, sotuvchilar esa fyermyerlar, shaxsiy, koopyerativ va davlat xo'jaliklaridir.

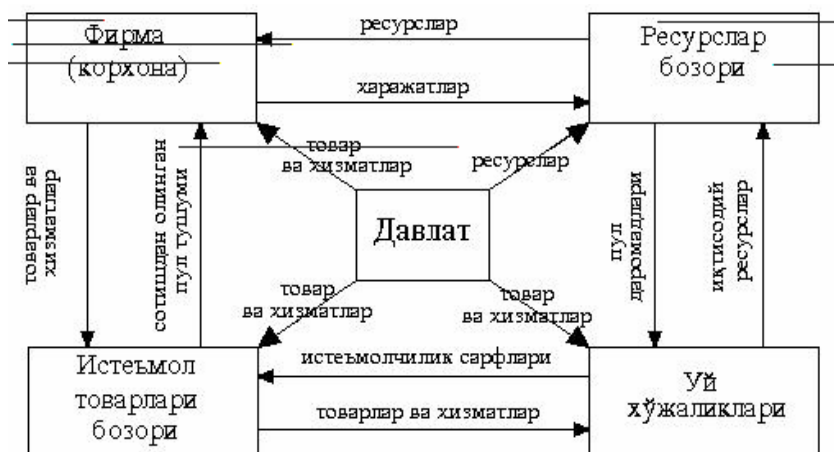
Shuningdek, davlat va koopyerativ savdo, dehqon bozori ham farqlanadi. Davlat savdosini davlat, koopyerativ savdoni matlubot koopyeratsiyalari amalga oshiradi. Dehqon bozorida savdoni, alohida fuqarolar, jamoa va fyermyer xo'jaliklari hamda boshqa koopyerativlar amalga oshiradi.

Tovar va xizmatlar bozori bozorning asosiy tarkibiy qismi hisoblanadi. Bu bozorda xo'jalik sub'ektlarining barcha uchta turi: fuqarolar (uy xo'jaliklari) davlat va korxonalar qatnashadi.

Iste'mol tovarlari va xizmatlari bozorining maxsus turi intellektual tovarlar bozoridir. Bu bozorda aqliy mehnat mahsuli bo'lgan tovarlar — ilmiy g'oyalar, texnikaviy yangiliklar, san'at va adabiyot asarlari, har xil axborotlar oldi-sotdi qilinadi. Intellektual bozor tarkibida ilmiy-texnikaviy ishlanmalarni ayirboshlash katta o'rin tutadi. U amalda patent, litsenziya va nou-xau sotishdan iborat bo'lib, bu bozorda asosan innovatsiya firmalari ish ko'radi. Mazkur firmalar yangiliklarni topish, bozorda sotish va ishlab chiqarishga joriy etish bo'yicha xizmat ko'rsatadi.

Ishlab chiqarish vositalari (resurslar) bozorida tovar sifatidagi mehnat vositalari va matyeriallar oldi-sotdi qilinadi. Bu bozorda mashina, asbob-uskuna, xom ashyo, yoqilg'i va matyeriallar kabi ishlab chiqarish vositalari yirik hajmda ko'tarasiga (ulgurji) sotiladi. Resurslar bozoridagi tovarlar shaxsiy iste'molga emas, ishlab chiqarish iste'moliga xizmat qiladi, ya'ni ishlab chiqarish talabini qondiradi.

Bozorning barcha sub'ektlari o'rtasidagi Iqtisodiy aloqalar iste'mol tovarlari va resurslar bozori orqali ancha to'liq va yorqin namoyon bo'ladi. SHu sababli bozorning ikki turi va uning sub'ektlari o'rtasida amalga oshiriladigan oldi-sotdi bitimlarining ko'rgazmali tavsifini keltiramiz.

1-chizma. Iste'mol tovarlari bozori va resurslar bozori hamda bozor sub'ektlari o'rtasida resurslar, mahsulot va daromadlar harakati.

CHizmadan ko'rinib turibdiki, uy xo'jaliklari va davlat Iqtisodiy resurslarga egalik qilib, ularni resurslar bozoriga etkazib byeradi. Korxonalar resurslarga talab bildiradi. Korxonalar resurslarni sotib olishga qilgan xarajatlari resurslarni etkazib byeruvchilarning daromadlari (ish haqi, renta, foiz va foyda) oqimini tashkil qiladi.

Uy xo'jaliklari resurslarni sotishdan olinadigan pul daromadlarini sarflash jarayonida son-sanoqsiz ko'p tovar va xizmatlarga o'zlarining talabini bildiradi. Bir vaqtda korxonalar aynan shu bozorda tovar va xizmatlarni taklif qiladi. Tovlar va xizmatlarga iste'molchilik sarflari oqimi korxonalarning pul tushumi yoki daromadini tashkil qiladi.

Iqtisodiy resurslar bozorining tarkibiy qismini ishchi kuchi bozori tashkil qiladi. Ishchi kuchi bozorida – o'ziga xos xususiyatga ega bo'lgan Iqtisodiy resursning oldi-sotdi bitimi amalga oshiriladi. Bu bozorda biznes tomonidan ishchi kuchiga bo'lgan talab, uy xo'jaliklari tomonidan bildirilgan ishchi kuchi taklifi bilan to'qnash keladi. SHunday ekan, ishchi kuchi bozorida Iqtisodiy sub'ektlarning ikki turi – tadbirkorlar va yollanma ishchilar harakat qiladi. Ishchi

kuchi insonning mehnat qilish qobiliyati sifatida tovarga aylanadi, bu qobiliyat bozor orqali uning egasidan ajratib olinishini bildirmaydi. Ishchi kuchi bozorida insonning o'zi emas, uning mehnat qilish qobiliyati ma'lum muddatga sotiladi.

Ishchi kuchi bozorining aniq namoyon bo'lish shakllaridan eng muhimi — mehnat birjasidir. Mehnat birjasi — ishchilar va tadbirkorlar o'rtasidagi ishchi kuchini oldi-sotdi bitimini tuzishda vositachilikni amalga oshiruvchi va ishsizlarni ro'yxatga oluvchi muassasa.

Moliya bozori. Bu bozor turli-tuman va ko'p jihatli bo'lsa ham, oldi-sotdi ob'ekti bitta, ya'ni pul (pulga tenglashtirilgan qog'ozlar) hisoblanadi va turli xil shakllarda bo'ladi. Ortiqcha mablag'larga ega bo'lgan xo'jalik sub'ektlari, bu moliyaviy resurslarni, mablag'lar kamyobligini sezgan sub'ektlarga taklif qiladi.

Moliyaviy bitimlarning harakatiga qarab, moliya bozorini turkumlash mumkin. Bunda moliyaviy bozor ikkiga ajraladi: qarz majburiyatlari (iste'molni qondiradigan pul) va kapital (mulk) bozori. Qarz majburiyatlari bozorida pul vaqtincha qarz hisoblanadi va olingan pul shaxsiy iste'mol uchun ishlatiladi. Mulk bozorida qo'yilgan puldan daromad olish huquqi sotiladi va sotib olinadi. Bu bozorda mablag'lar kapital sifatida ishga solinib, foyda keltiradi. SHuni hisobga olib kapital bozorini ikkita bo'g'inga ajratish mumkin: ssuda kapitali bozori va qimmatli qog'ozlar bozori. Ssuda kapitali bozori — pul shaklidagi kapitalning foiz to'lash sharti bilan qarzga byerilishidir. Bu bozorda qisqa muddatli majburiyatlar muomalada bo'ladi. Bular asosan davlat va banklarning majburiyatlari hisoblanadi.

Qimmatli qog'ozlar bozorida aktsiya, obligatsiya, veksel', chek, depozit kabilar oldi-sotdi qilinadi. Bular davlat tomonidan chiqarilgan uzoq muddatli majburiyatlar hamda korporatsiyalarning aktsiya va obligatsiyalaridan iboratdir. Bu bozorda brokyer va dilyerlar vositachilik qiladi. Mazkur bozor amalda fond birjalari, auksionlar va banklardan iborat bo'ladi.

Qimmatli qog'ozlarning harakati xususiyati bo'yicha moliya bozori birlamchi va ikkilamchi (hosila) bozorlarga bo'linadi. Birlamchi bozorda yangi nusxadagi qog'ozlar sotiladi va sotib olinadi, ikkilamchi bozorda oldin chiqarilgan qimmatli

qog'ozlar harakat qiladi. Birlamchi bozorda qimmatli qog'ozlar sotilsa, ikkilamchi bozorda qayta sotiladi.

Iqtisodiyot uchun qimmatli qog'ozlarning ikkilamchi bozori favqulodda muhim ahamiyatga ega. U xo'jalik sub'ektlari o'rtasida moliyaviy vositalarning erkin harakat qilishini ta'minlaydi.

Bozor infratuzilmasi va uning unsurlari.

Bozor infratuzilmasi - bu bozor aloqalarini o'rnatish va ularning bir maromda amal qilishga xizmat ko'rsatuvchi muassasalar tizimidir. Unga ombor xo'jaligi, transport, aloqa xizmatlari ko'rsatuvchi korxonalar, tovar va xizmatlar muomalasiga xizmat qiluvchi muassasalar (birjalar, auksionlar, savdo uylari, savdo-sotiq idoralari va agentliklari kabilar), moliya-kredit munosabatlariga xizmat qiluvchi muassasalar (bank turidagi muassasalar, kreditlash idoralari, sug'urta va moliya kompaniyalari, soliq idoralari) va ijtimoiy sohaga xizmat ko'rsatuvchi muassasalar (uy-joy va kommunal xizmat idoralari, aholini ishga joylashtirish firmalari) kiradi. Axborot xizmati idoralari ham bozor infratuzilmasining alohida bo'g'inini tashkil qilib, ularga ma'lumotlarni to'plash, umumlashtirish va sotish bilan shug'ullanuvchi kompaniya va firmalar kiradi.

Bozor infratuzilmasining bu barcha unsurlari ishlab chiqaruvchilarning savdo-sotiq, moliya-kredit ishlariga, shyerik topishiga, ish kuchini yollashiga ko'maklashadi, davlatning Iqtisodiyotni tartibga soluvchi tadbirlarini amalga oshiradi, ishlab chiqaruvchilar o'rtasida aloqa o'rnatishga yordam byeradi. Ularning bir qismi davlat mulkchiligida joylashsa, boshqalari mustaqil muassasa va uyushmalardan iborat bo'lib, ko'rsatgan xizmatlari uchun haq oladi.

Bozor infratuzilmasida tovar (xizmat)lar muomalasiga xizmat ko'rsatuvchi muassasalar muhim o'rin tutishi sababli ularning asosiylarining qisqacha tavsifini byeramiz.

Birja - namuna (yoki standart)lar asosida ommaviy tovarlarning muntazam savdo - sotiq ishlarini o'tkazuvchi tijorat muassasalaridir. Tovlar birjalaridan farq

qilib, fond birjasida qimmatbaho qog'ozlar va chet el valyutalarining oldi-sotdisi amalga oshsa, mehnat birjasi ishchi kuchi egasi bilan uni yollovchi korxona o'rtasida turib, unga bo'lgan talab va taklifni bir-biriga bog'laydi.

Birjaning barcha shakllarida kelishuvning xarakterli belgisi tovar, aktsiya va valyuta kurslariga, narxning tebranib turishiga chayqov yo'li bilan ta'sir qilishdir.

Birjada uning qatnashchilari ayirboshlash to'g'risida bitim tuzadi, lekin tovarni etkazib byerish va uning haqini to'lash birjadan tashqarida yuz byeradi. Bunda tovar egasi va xaridorlar qatnashishi shart emas. Ular nomidan ishni brokyerlar (dallollar) yuritadi. Brokyer (maklyer)lar - bu tovar, fond va valyuta birjalarida oldi-sotdi bitimlarini tuzishda vositachilik qiladigan shaxs yoki maxsus firma. Ular odatda mijozlar topshirig'iga ko'ra va uning hisobiga ish yuritadi, kafolat byeruvchi hisobiga o'z nomidan savdo bitimlari tuzishi ham mumkin.

Birjaning yana bir xususiyati shundaki, bu yerda hali ishlab chiqarilmagan, lekin tayyorlanishi aniq bo'lgan, oldin sotib olinib, egasi ixtiyoriga kelib tushmagan tovarlar ham sotiladi.

Birjalar ixtisoslashgan yoki univyersal bo'lishi mumkin. Ixtisoslashgan birjalarda ayrim turdagi yoki bir guruh tovarlar, univyersal birjalarda har xil tovarlar sotiladi.

Auktsionlar - alohida xususiyatlarga ega bo'lgan tovarlarni sotish uchun muayyan joylarda tashkil qilingan maxsus kim oshdi savdo muassasasi. Auktsionda savdo tovarlarning nisbatan cheklangan ro'yxati bo'yicha, ommaviy sotuvga qo'yish yo'li bilan o'tkaziladi. Auktsion e'lon qilingan vaqtda va ma'lum davrda o'tkaziladi. Bunda tovarlarning bozorga kelib tushish mavsumi va hajmi hisobga olinadi. Auktsion savdosida namuna tovarlar ro'yxatda ko'rsatilgan tartibda savdoga qo'yiladi, xaridorlar orasida eng yuqori narxni taklif qilgan kishi tovarni sotib oladi.

Auktsionlarda san'at asarlari, noyob buyumlar, kolleksiya ham sotilishi mumkin. Savdo yarmarkalari ma'lum vaqtda o'tkazilib, bu yerda tovarlar ulgurji ravishda oldi-sotdi qilinadi. Tovlar savdosi uning egasi bilan savdo firmasi o'rtasida yuz byerib, unda bevosita iste'molchi qatnashmaydi.

Savdo uylari - savdo muassasasining maxsus turi. U ixtisoslashgan yoki univyersal bo'lishi mumkin. Ixtisoslashgan savdo uyi ayrim tovarlar bilan (kiyim-kechak, oyoq kiyim, gazlama va h.k.) univyersal savdo uyi har xil tovarlar bilan savdo qiladi. Savdo uylari tarkibida savdo firmalari muhim o'rin tutadi. Ular tijorat ishini yurituvchi va ixtisoslashgan savdo-sotiq korxonalaridir. Firmalar mustaqil yoki yirik sanoat korporatsiyalari tarkibida ish yuritib, ulgurji va chakana savdo bilan shug'ullanadigan turlarga bo'linadi. Ayrim firmalar har ikkala savdo turi bilan ham shug'ullanadi.

Ulgurji savdo firmalari tovarlarni o'z mulkiga sotib olib, keyin iste'molchilarga sotadi. Chakana savdo firmalari har xil shaklni olib, ular mustaqil do'konlar, maxsus do'konlar va supermarketlardan iborat bo'ladi.

Supermarket - bu xaridorning o'z-o'ziga xizmat ko'rsatishiga asoslangan keng tarmoqli savdo korxonasi. U tovarlarning deyarli hamma turlari bilan, jumladan import tovarlar bilan savdo qiladi. Supermarket xaridorlarga bepul maslahatlar beradi, tovarlarni buyurtma bo'yicha xaridor uyiga etkazadi, ularga madaniy-maishiy xizmat ko'rsatadi.

Ko'p tarmoqli tashqi savdo firmalari ham savdo uyi deb ataladi. Ular o'z nomidan va ko'pincha o'zlari hisobidan eksport-import hamda boshqa savdo aloqalarini olib boradi. Tashqi savdo uylari savdo korxonalarini sotib olish, jihoz va uskunalarni ijaraga topshirish, kreditlar berish, sug'urta xizmati ko'rsatish bilan moliya va ishlab chiqarish xizmatida ham qatnashadi.

Infratuzilma tizimida moliya-kredit munosabatlariga xizmat qiluvchi muassasalar alohida o'ringa ega. Ular moliya bozori, uning asosi bo'lgan kapital bozorini shakllantiradi va amal qilish tartib - qoidalarini o'rnatadi. Moliyaviy muassasalardan ko'pchiligi o'ziga xos belgilarga ega bo'lsada, ularning barchasi bitta umumiy belgiga ega. Ular o'zlarining majburiyatlarini bildiradi, ya'ni mablag'lari ortiqcha bo'lgan sub'ektlardan pul qarz oladi va o'z nomidan mablag'lari etishmagan sub'ektlarga pul qarz beradi.

Bozor infratuzilmasining banklar, sug'urta kompaniyalari, soliq va bojxona idoralari kabi muassasalari moliya-kredit munosabatlarida alohida o'ziga xos

o'ringa ega. Ularning Iqtisodiy faoliyati va moliyaviy munosabatlarda tutgan o'rni bilan keyingi mavzularda batafsil tanishamiz.

Bozor Iqtisodiyoti sub'ektlarini moliyaviy axborotlar bilan ta'minlash bozor infratuzilmasining axborot xizmati idoralari, shu jumladan auditorlik firmalari zimmasiga tushadi. Auditor firmalar - korxona, firma, kompaniyalar moliyaviy xo'jalik faoliyatini tekshirib boruvchi, ular hisobotini ekspertyzadan o'tkazuvchi idora. Ular odatda aksionyer jamiyat yoki koopyerativ shaklda faoliyat ko'rsatadi va to'liq mustaqillikga ega bo'ladi. Auditor firmalar o'z ishini har bir mamlakatda yoki xalqaro miqyosda qabul qilingan hisob-kitob va taftish qoidalariga binoan olib boradi. Auditor firma ishida qatnashuvchi taftishchilar auditorlar deb ataladi.

Qimmatbaho qog'ozlar Davlat reestrda 2005 yil 1 yanvar holatiga quyidagilar qayd etilgan:

- 3111,5,5 mlrd.so'mlik umumiy emissiya hajmi bilan 13558 ta aktsiyalar chiqarish, shu jumladan, 2004 yilda 729,1 mlrd.so'mlik 545 ta aktsiyalar chiqarildi;

- 51,2 mlrd.so'mlik 88 ta korporativ obligatsiyalar chiqarish, shu jumladan, 2004 yilda 28,0 mlrd.so'mlik 40 ta aktsiyalar chiqarildi;

- 2004 yilda qimmatbaho qog'ozlar bozorida umumiy qiymati 146,3 mlrd. so'mga, shu jumladan, 4 chorakda 37,7 mlrd.so'mga teng bo'lgan aktsiyalar va korporativ obligatsiyalar sotildi. O'tgan yilning shu davriga nisbatan mos ravishda 56,8% va 30,3%ga o'sdi.

Qimmatbaho qog'ozlar bozori umumiy aylanmasining 80%ga yaqinini aktsiyalar sotishdan tushgan tushum tashkil etdi. 2004 yilda jami 115,0 mlrd. so'mga, shu jumladan, 4 chorakda 27,4 mlrd. so'mga aktsiyalar sotilgan. O'tgan yilning mos davriga nisbatan o'sish sur'atlari 54,0% va 10,1%ni tashkil etdi.

2004 yilda birlamchi birja bozorida 18,5 mlrd.so'mlik (29,8%), birjadan tashqari bozorda 43,6 mlrd.so'mlik (70,2%), shu jumladan, 4 chorakda mos ravishda 7,2 mlrd. so'mlik (54,6%) va 6,0 mlrd.so'mlik (45,4%) aktsiyalar sotilgan.

Birlamchi bozorda amalga oshirilgan savdoning umumiy hajmida yuqori ulushni “O’zeltexsanoat” assotsiatsiyasi (31,1%), “O’z. urilishmatyeriallari” (13,6%), “O’zbekenyergero” davlat aktsionerlik kompaniyasi (6,7%), “O’zbeksavdo” aktsionerlik kompaniyasi (5,7%), “O’zbekengilsanoat” (5,6%) va “O’zdonmahsulot” (3,4%) xususiylashtirilgan korxonalari aktsiyalari tashkil etadi.

Savdoga ko’plab investitsion jozibador korxonalarning davlat aktsiya paketlarini qo’yilishi, ularni amalga oshirishda yangi mexanizmlardan foydalanish va mulkdorlarni huquqiy himoya qilishni kuchaytirilganligi natijasida alohida toifadagi mahalliy investorlarning xususiylashtirilayotgan korxonalar aktsiyalarini sotib olishga qiziqishlari bir muncha o’sdi.

Aktsiyalarni birjadan tashqarida sotish hajmini ustivor o’sishi natijasida, uning qimmatbaho qog’ozlarning ikkilamchi bozori umumiy aylanmasidagi ulushi 2003 yildagi 40%dan 2004 yilda 57,0%gacha oshgan. Bu esa, xususiylashtirilgan korxonalar mehnat jamoalari a’zolari va tashqi aktsionerlarning o’zlaridagi aktsiyalarini sotishning oshganligi natijasi hisoblanadi. Va.olanki, birja savdolariga kichkina miqdordagi aktsiya paketlarini qo’yish qulay emas va mashaqqatli ish.

Respublika Ko’chmas mulk birjasi (RKMB) va uning filiallarida muntazam o’tkaziladigan elektron birja savdolari (haftada uch marta) bilan birga 2004 yilda 608 ta kim oshdi va 11 ta tanlov savdolari o’tkazildi. Sotilgan ob’ektlar summasi miqdorida birja va birjadan tashqari savdolar ulushi mos ravishda 48,3% va 51,7%ni tashkil etdi.

2004 yilda 14,6 ming ko’chmas mulk ob’ektlari 28,3 mlrd. so’mga, shu jumladan, 4 chorakda – 3,8 ming ob’ektlar 8,4 mlrd. so’mga sotilgan. O’sish sur’atlari o’tgan yilga nisbatan, mos ravishda: sotilgan ob’ektlar soni bo’yicha – 5,0%, sotishdan tushgan tushum bo’yicha – 20,5% tashkil etadi. Sotilgan ob’ektlar soniga nisbatan sotishdan tushgan tushumning yuqori darajada o’sishi sotilgan mulklar tarkibida, xususan 4 chorakda, yuqori narxga ega bo’lgan yirik ob’ektlarning ko’payganligi bilan izohlanadi. 2004 yilda bitta ob’ektning o’rtacha sotish ba.osi 1,9 mln. so’m, shu jumladan, 4 chorakda 2,2 mln so’mni tashkil etdi

va o'tgan yilgi ko'rsatkichlarga nisbatan mos ravishda 11,8% va 22,2%ga yuqori bo'ldi.

RKMB orqali sotilgan ko'chmas mulkning miqdoriy hajmida davlat va nodavlat ob'ektlari ulushi mos ravishda sonlari nisbatida 52,1% va 47,9%, qiymat nisbatida 31,1% va 68,9%ni tashkil qildi. Bunda xususiy, yuridik va jismoniy shaxslar mulklarini sotishni ko'payishi tendentsiyasi kuzatildi.

2004 yilda xususiy shaxslar tomonidan savdolarga qo'yilgan 7,0 ming ob'ekt sotilgan bo'lib, o'tgan yilga nisbatan 34,6% ga ko'pdir. Undan tushgan tushum 19,5 mlrd. so'mni tashkil etadi va 31,8%ga o'sdi. Ushbu ma'lumotlar RKMBsini xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishdagi rolini oshayotganligidan dalolat byeradi. RKMB orqali sotilgan mulkdagi eng katta ulushni yakka tartibdagi uy-joy qurilishi uchun mo'ljallangan uchastkalari tashkil etadi, aniqrog'i ushbu uchastkalarga umrbod egalik qilish myeros qilib qoldirish huquqi tendentsiyasi saqlanib qoldi.

Natijada RKMB orqali sotilgan mulkning umumiy sonida qishloq va suv xo'jaligi ob'ektlari ulushi 10,7 foiz darajaga, sotishning qiymati hajmida esa 12,7 foiz darajaga oshgan. SHuningdek, savdo va maishiy xizmat ko'rsatish ob'ektlarini sotish keskin oshdi: miqdor jihatdan 469 donaga (1,5 marta) va qiymat hajmida 4029 mln so'mga (2.3 marta). RKMB orqali sotilgan mulk tarkibida ushbu ob'ektlarning ulushi ko'rib chiqilayotgan yilda – soni bo'yicha 2,9 foiz daraja va qiymat bo'yicha esa 11,9 foiz daraja o'sgan.

SHunday qilib, bozor infratuzilmasi va uning qarab chiqilgan unsurlari barcha bozor turlarining faoliyat ko'rsatishi, hamda davlatlararo Iqtisodiy munosabatlarni tartibga solishni ta'minlaydi.

Adabiyotlar.

1. Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz – jamiyatni demokratiyalashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va islox etishdir. T.; «O'zbekiston» 2005.
2. Karimov I.A. Ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot - pirovard maqsadimiz. T.; «O'zbekiston». 2000.
3. Karimov I.A. O'zbekiston buyuk kelajak sari. T.; «O'zbekiston» 1998.
4. “To'g'ridan –to'g'ri xususiy investitsiyalarni jalb etishni rag'batlantirish borasidagi qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida” O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoni. Xalq so'zi. 12 aprel.
5. SH.SHodmonov, R.Alimov, T.Jo'raev. «Iqtisodiyot nazariyasi», -T., «Moliya» nashriyoti, 2002.
6. A.Qodirov. Iqtisodiyot nazariyasi, -T. 2002.
7. D. Tajiboeva. Iqtisodiyot nazariyasi, -T. 2002.
8. Makkonel K., Bryu S. «Ekonomiks», M.: 2002.
9. Ekonomicheskaya teoriya (Politekonomiya). Pod obsh. red. akad. V.I.Vidyapina, akad. T.P.Juravleva. Uchebnik 4-e izdanie. -M: INFRA-M, 2004
10. Kulikov L.M. Ekonomicheskaya teoriya. Uchebnik. - M: 2005.
11. E.F.Borisov. Ekonomicheskaya teoriya. Uchebnik. - M: 2005.
12. Pod. red d.e.n., prof. A.S.Bulatova. Ekonomicheskaya teoriya. Uchebnik. - M: 2005.
13. Ioxin V.YA. Ekonomicheskaya teoriya. Uchebnik. - M: 2005.
14. Pod. red d.e.n., prof. A.G.Gryaznovoy, d.e.n., prof. T.V.Chechelovoy. Ekonomicheskaya teoriya. Uchebnik. - M: 2005